
Gondolatok az EUB „kóservágás” ügyével kapcsolatban

Marinkás György*

A jelen írás szerzője arra tesz kísérletet, hogy ismertesse és elemezze az *Európai Unió Bírósága* (EUB) 2020. december 17-én meghozott C-336-19. sz. ügyben hozott *ítéletét*, valamint a főtanácsnoki indítványt. Az EUB említett ítéletében a Bíróság – a főtanácsnok indítványával ellentétesen – az uniós joggal konformitásban állónak nyilvánította azt a tagállami szabályozást, amely „a vallási célú vágás keretében olyan kábítási eljárást ír elő, amely visszafordítható és nem alkalmas az állat halálának előidézésére.” A cikk szerzője elemzi a főtanácsnok és az EUB nagytanácsának jogértelmezésében fellelhető különbségeket és megvizsgálja, az egyes értelmezések uniós joggal való konformitását.

Kulcsszavak: vallási diszkrimináció, kóservágás, halál, rituális vágás, Európai Unió Bírósága, Emberi Jogok Európai Bírósága

Some Remarks on the 'Shechita Case' of the ECJ

The author of the current scientific article strives to introduce and analyse the European Court of Justice's (ECJ) *Centraal Israëlitisch Consistorie van België* judgement alongside with the opinion of the advocate general. In the said judgement, the ECJ – contrary to what the advocate general proposed – stated that '[the law of the European Union] must be interpreted as not precluding legislation of a Member State which requires, in the context of ritual slaughter, a reversible stunning procedure which cannot result in the animal's death.' The author of the article analyses the points where the advocate general's opinion and the Grand Chamber's judgement differ on the interpretation of EU law and analyses the conformity of the respective interpretations with EU law.

Keywords: religious discrimination, shechita, halal, ritual slaughter, Court of Justice of the European Union, European Court of Human Rights

<https://doi.org/10.32980/MJSz.2021.4.1261>

* Kutató, Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet.

1. Bevezető gondolatok

Az Európai Unió Bírósága (EUB) 2020. december 17-én meghozott – politikai vitákat generáló – ítéletében¹ a főtanácsnok indítványában² foglaltakkal ellentétesen arra az álláspontra helyezkedett, hogy „[az uniós jogot] úgy kell értelmezni, hogy azzal nem ellentétes az olyan tagállami szabályozás, amely a vallási célú vágás keretében olyan kábítási eljárást ír elő, amely visszafordítható és nem alkalmas az állat halálának előidézésére.” Említést érdemel, hogy hasonlóan éles kritikák³ fogalmazódtak meg a *Belga Alkotmánybíróság (Grondwettelijk Hof)* nemrégiben – 2021. szeptember 30-án – hozott döntésével⁴ kapcsolatban, amelyben a taláros testület az EUB jogértelmezésével összhangban hatályában fenntartotta az előzetes kábítás nélkül végzett vágást tiltó nemzeti rendelkezést.

Az említett EUB ítélet az uniós joggal foglalkozó szakember számára azért érdekes különösképpen, mert *egyrésztől* – amint azt *Gerard Hogan főtanácsnok* a főtanácsnoki indítványában⁵ kiemelte – *az EUB ebben az ügyben elemezte először a Tanács 1099/2009/EK rendeletének*⁶ *26. cikke (2) bekezdése első albekezdésének c) pontját, illetve döntött annak érvényessége tárgyában. Másrésztől a főtanácsnoki indítvány és a Bíróság ítélete között feltűnő eltérés figyelhető meg az uniós jog értelmezése kapcsán, amely a szerző álláspontja szerint alaposabb elemzést tesz szükségessé.*

Előzetesen azt érdemes megjegyezni, hogy *az 1099/2009/EK rendelet 4. cikk (1) bekezdése révén az uniós jogalkotó az előzetes kábítással végzett vágást tekinti főszabálynak, amely alól kivételes jelleggel a rituális vágás élvez mentességet a 4. cikk (4) bekezdése értelmében.* Az 1099/2009/EK rendelet 26. cikke (2) bekezdése első albekezdésének c) pontja e kivétellel ellentétesen *kifejezetten lehetővé teszi a tagállamok számára, hogy az állatjóléti szempontoknak a vágás során minél szélesebb körű érvényesülését biztosító* – a 4. cikk (4) bekezdésében rögzített kivétel érvényesülését jellemzően korlátozó – *nemzeti szabályokat fogadjanak el.* Egy tagállam szabályozása akármelyik irányba is mozdul el az uniós jog által biztosított mozgástéren belül, szinte törvényszerű, hogy újból és újból felmerül annak kérdése, hogy az állatjóléti megfontolásokat és a vallásszabadsághoz való jogot 'mérlegre téve' hol található a kettő közötti egyensúlyi pont.

¹ A Bíróság C-336/19. sz. Centraal Israëlitisch Consistorie van België és társai ügyben 2020. december 17-én hozott ítélete, para. 96

² Gerard Hogan főtanácsnok indítványa a Bíróság C-336/19. sz. Centraal Israëlitisch Consistorie van België és társai ügyben, 2020. szeptember 10.

³ Az *Európai Rabbik Konferenciájának* elnöke szerint a tilalom a náci időköt idézi. Lásd: Jeremy Sharon, *Belgian court upholds ban on religious slaughter. The Jerusalem Post* (30 September 2021). <https://www.jpost.com/diaspora/belgian-court-upholds-ban-on-religious-slaughter-680733> [letöltve: 2021. 10. 1.]

⁴ Stephanie Romands: Brussels minister voor Dierenwelzijn legt verbod onverdoofd slachten op tafel. *De Tijd* (30 September 2021) <https://www.tijd.be/politiek-economie/belgie-brussel/Brussels-minister-voor-Dierenwelzijn-legt-verbod-onverdoofd-slachten-op-tafel/10335743> [letöltve: 2021. 10. 1.]

⁵ C-336/19. sz. ügy, főtanácsnoki indítvány, para. 13.

⁶ A Tanács 1099/2009/EK rendelete (2009. szeptember 24.) az állatok leölésük során való védelméről (EGT-vonatkozású szöveg) (HL L 303, 2009.11.18., pp. 1-30)

Jelen írás a fenti kérdésre próbál választ kapni az uniós jog értelmezése révén. Az írás bővebb változata – amelynek kézírata elérhető a *Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet honlapján*⁷ – a szerző arra vállalkozik, hogy ismertesse azokat a történeti és vallási okokat, amelyek ismeretében jobban érthető az EUB Centraal Israëlitisch Consistorie van België ítélete által kiváltott politikai és közéleti viták hevesége. A jelen írásban a szerző mindössze utal arra, hogy a szóban forgó ítélet a zsidó vallás híveit egy olyan vallási hagyomány – a rituális vágás – gyakorlásában korlátozza, amelyet – szinte egyedüliként – az emancipáció során érintetlenül hagytak, és amely a vallásuk egyik alapvető eleme. A *kóservágás, a 'sehita' konformitása az 'európai értékekkel' egyebekben már a XIX. század vége óta része a közéleti és politikai vitáknak Európában*. Jóllehet a kóservágás betiltása mellet érvelő véleményformálók egy részét már több mint száz évvel korábban is valódi állatvédelmi megfontolások vezették, *a polémiába sajnálatos módon a kezdetektől fogva bőven vegyültek antiszemita felhangok*,⁸ különösképpen a XX. század első negyedének végén, második negyedének elején. *A történelem sötét korszakai ma is árnyat vetnek a kóser – és újonnan a halal – vágás körüli vitákra*, különös tekintettel arra, hogy az antiszemitizmus – és általában a xenofóbia – napjainkban újból erősödőben van.⁹ E folyamatok a zsidó közösségekben – érthető módon – régi félelmeket ébresztenek fel.

Az írás második felében – a fent említett heves politikai és társadalmi viták megértésének céljából – *a szerző áttekintő jelleggel ismerteti a kóser és a halal vágás teológiai és tudományos hátterét*. Utóbbi kapcsán a szerző kitér arra *egyrésztől*, hogy a kóser és a halal vágás során megkövetelt kivézetetésnek a régi időkben nem csak

⁷ Marinkás György: A kézirat hosszabb, teológiai és állatorvosi kérdéseket is tárgyaló verziója online elérhető a *Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet honlapján* a 'Kutatás/Publikációk/2021.év/II. negyedév' menüpont alatt. A kézirat közvetlenül elérhető az alábbi linken: <http://mfi.gov.hu/wp-content/uploads/2021/10/Vallasi-diszkriminacio-megnovekedese-Europaban-es-az-arra-adott-allamivalaszok-III..pdf> [letöltve: 2021.10.4.]

⁸ Michael F. Metcalf: Regulating Slaughter: Animal Protection and Antisemitism in Scandinavia, 1880-1941, *Patterns of Prejudice*, 23 (1989) 32., 32-48. o.; Salo W. Baron, The Jewish Question in the Nineteenth Century, *Journal of Early Modern History*, 10 (1938) 1., 51-65. o.; Diego Lucci: Judaism and the Jews in the British Deists' Attacks on Revealed Religion. *Hebraic Political Studies*, 3 (2008) 2., 177-214. o.; Daniel Jütte, Tierschutz und Nationalsozialismus. Die Entstehung und die Auswirkungen des nationalsozialistischen Reichstierschutzgesetzes von 1933. *Didaktik Biologie*, 2 (2002), 167-184. o.

⁹ A szakirodalom megosztott annak kérdésében, hogy mi indukálja e növekedést: míg egyes kutatások szerint a muszlim népesség számarányának – többek között a bevándorlásból eredő – növekedése egyértelműen szerepet játszik benne, más kutatások cáfolják ezen összefüggés fennálltát. Az mindenesetre tény, hogy az *Európai Unió Alapjogi Ügynöksége* (FRA) egy 2019-es felmérése értelmében az *európai zsidó közösségek egyértelműen növekvő mértékű antiszemitizmusról számoltak be és fenyegetésként jelölték meg a muszlim vallású népesség arányának növekedését*. Utóbbi kapcsán megjegyzendő, hogy az antiszemita atrocitások elszenvetői a támadóikat döntő többségben úgy jellemezték, mint feltételezhető muszlim szélsőségeket. Lásd: FRA, Young Jewish Europeans: perceptions and experiences of antisemitism (04 July 2019). <https://fra.europa.eu/en/publication/2019/young-jewish-europeans-perceptions-and-experiences-antisemitism#TabPubKeyfindings1> [letöltve: 2021. 09. 24.]; Lásd továbbá: Annemarike Stremmelaar – Leo Lucassen: Antisemitism and Immigration in Western Europe Today. Is there a connection? The case of the Netherlands. EVZ Foundation (April 2018). <https://bisa.bbk.ac.uk/wp-content/uploads/2020/09/BBK-J5998-Pears-Institute-Reports-NETHERLANDS-COUNTRY-REPORT-180420.pdf> [letöltve: 2021.09.24.]; Scott N. Siegel: A new exodus? Explaining Jewish migration from Europe after the Cold War. *Journal of Modern Jewish Studies*, 17 (2018) 4., 416-433. o.

vallási, hanem higiéniai – a hús tartósíthatóságát növelő – okai voltak, *másrésről* arra, hogy az előzetes kábítás hatással van-e a kivézetetés hatékonyságára. Végül, de nem utolsó sorban a szerző megvizsgálja, hogy az állat kímélete¹⁰ szempontjából van-e különbség a kábítás nélkül – ám egyéb, az állatok stressz szintjét a vágás előtt csökkenteni hivatott rendelkezések figyelembevételével – végzett kóser és a halal vágás, valamint a kábítással – ám futószalagon – végzett modern, nagyipari vágás között. A szerző ennek kapcsán arra is kitér, hogy az előzetes kábítás viszonylag nagy százalékban bizonyul sikertelennek.¹¹

Szintén az írás második felében ismerteti a szerző az *Emberi Jogok Európai Bírósága* (EJEB) és az EUB rituális vágással kapcsolatos joggyakorlatát.¹² E helyütt a szerző csak utal arra, hogy bár az EJEB 'régimotoros' az emberi jogok védelme terén, a vallásszabadság és értelmezése kapcsán csak az elmúlt negyedévszázadban munkált ki kiterjedt és precíz joggyakorlatot.¹³ Az EUB ezzel szemben az *Európai Unió Alapjogi Chartájának* (EU Charta)¹⁴ jogi kötőerővel történő felruházásától – azaz 2009-től kezdve – egészen 2017-ig nem hozott döntést a vallásszabadságot érintő kérdésekben. Jóllehet az EUB időközben pótolta e hiányosságot és több a vallásgyakorlás szabadságát érintő döntést hozott, amelyek közül három kimondottan a rituális vágással foglalkozik. A terjedelmi korlátokra tekintettel az EJEB ítélezési gyakorlatának¹⁵ vázlatos áttekintését követően az ítéletek közül

¹⁰ Részletesen lásd: Karen von Holleben et. al: Report on good and adverse practices – Animal welfare concerns in relation to slaughter practices from the viewpoint of veterinary sciences. *Dialrel Report*, 02/2010. Research done within the framework of the Dialrel Project: Religious slaughter, improving knowledge and expertise through dialogue and debate on issues of welfare, legislation and socio-economic aspects (European Union, FP6 Priority 5 "Food Quality and Safety"); Robert J. Delahunty, Does Animal Welfare Trump Religious Liberty – The Danish Ban on Kosher and Halal Butchering. *San Diego International Law Journal*, 16 (2015) 2., 341-380 o.; Temple Grandin – Joe M. Regenstein, Slaughter: Religious slaughter and animal welfare: A discussion for meat scientists. *Meat Focus International* 1994, 115-123. o. <https://www.grandin.com/ritual/kosher.slaugh.html> [letöltve: 2021. 09. 24.]; Pablo Lerner – Alfredo Mordechai Rabello: The Prohibition of Ritual Slaughtering (Kosher Shechita and Halal) and Freedom of Religion of Minorities. *Journal of Law and Religion*, 22 (2006) 1., 1-62. o.

¹¹ Martin Von Wenzlawowicz et al: Identifying reasons for stun failures in slaughterhouses for cattle and pigs: A field study. *Animal Welfare*, 21 (2012) 1., 10.7120/096272812X13353700593527; Vladimir Vecerek et al.: *The Impact of Deviation of the Stun Shot from the Ideal Point on Motor Paralysis in Cattle*. Multidisciplinary Digital Publishing Institute, 20 January 2020 <https://www.mdpi.com/2076-2615/10/2/280/pdf> [letöltve: 2021. 09. 24.]

¹² John Witte Jr. – Andrea Pin: Faith in Strasbourg and Luxembourg? The Fresh Rise of Religious Freedom Litigation in the Pan-European Courts. *Emory Law Journal*, 70 (2021) 3. 587-661. o. <https://scholarlycommons.law.emory.edu/elj/vol70/iss3/2> [letöltve: 2021. 09. 24.]; Andrea Pin – John Witte Jr.: Meet the New Boss of Religious Freedom: The New Cases of the Court of Justice of the European Union. *Texas International Law Journal*, 55 (2020) 2., 223-268. o.

¹³ E megnövekedett aktivitás egyik lehetséges magyarázata, hogy deszekularizáció zajlik, ahogyan azt Peter Berger az 1999-ben megjelent könyvében megfogalmazta. Lásd: Peter Berger, *The Desecularization of the World: The Resurgence of Religion in World Politics*. Eerdmans, Grand Rapids, 1999, 143. o.; Rosta Gergely: Szekularizáció? Deszekularizáció? Merre tart a vallási változás a világban? *Magyar Tudomány*, 180 (2019) 6., 792-803. o.; Claudia Morini: Secularism and Freedom of Religion. *Israel Law Review*, 43 (2010) 3., 611-630. o.

¹⁴ Az Európai Unió Alapjogi Chartája (HL C 326, 2012.10.26. 391-407. o.)

¹⁵ Az EJEB ítélezési gyakorlatát illetően lásd: Schanda Balázs – Csziné Schlosser Annamária: Újabb fejlemények az Európai Emberi Jogi Bíróság vallásszabadsággal kapcsolatos gyakorlatában. *Iustum Aequum Salutare*, V (2009) 2., 67-81. o.

részletesen kizárólag a jelen cikk témája szempontjából legjelentősebb EJEB ügy – a *Cha'are Shalom ve Tsedek kontra Franciaország*¹⁶ – kerül ismertetésre a cikk második felében. A cikk második felében bemutatásra kerül ezenfelül az EUB által a jelen sorok írásáig¹⁷ hozott három, a rituális vágást érintő ítéletéből a Centraal Israëlitisch Consistorie van België ügyet megelőző kettő ügy, jelesül a C-426/16. sz. *Liga van Moskeeën*¹⁸ és a C-497/17 sz. *Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs ügyek*.¹⁹

Jelen cikk azonban – a fentebb vázoltak szerint – kizárólag a C-336/19 számú ügyben hozott ítélet és a főtanácsnoki indítvány jogi szempontú elemzésével foglalkozik.

2. Az EUB C-336/19. sz. Centraal Israëlitisch Consistorie van België és társai ügy

Az ügy kiemelkedő jelentőségét – ahogyan arra a főtanácsnok is rámutatott az indítványában²⁰ – az adja, hogy a C-336/19. sz. ügy volt az első olyan eset, ahol az EUB-nak kimondottan arra kellett választ adnia, hogy (i) *az 1099/2009/EK rendelet 26. cikke (2) bekezdése első albekezdés c) pontja érvényes-e*. Továbbá, hogy a szóban forgó rendelkezés (ii) *kifejezetten felhatalmazza-e a tagállamokat arra, hogy a rendelet 4. cikkének (4) bekezdésében szereplőhöz képest az állatok leölésük során való szélesebb körű védelmének biztosítására irányuló szabályokat fogadjanak el*.

Előzetesen az a tény érdemel említést, hogy *az EU jogalkotó intézményei az előzetes kábítás mellett végzett vágást tették meg főszabályként, míg az előzetes kábítás nélkül végzett rituális vágás kivételes esetnek tekinthető az 1099/2009/EK rendelet alapján*. Másrészt az érdemel kiemelés, hogy *az állatjólét nem tekinthető az uniós jog általános elvének*,²¹ *helyette elfogadott értékként és közérdekként értelmezendő az EUB joggyakorlata alapján*.²² A Bíróság ezen álláspontját még az EUMSz 13. cikkének beillesztését követően is fenntartotta.²³ Ebből adódóan – ahogyan *Micaela Lottini* és *Michele Giannino* írja –, *az állatok jelenleg kettős*

¹⁶ EJEB, *Cha'are Shalom ve Tsedek kontra Franciaország* ügy, ítélet, 2000 június 27.; Az ügy elemzését lásd: Békefi Judit: *Vallásszabadság jogi szemszögből. Szombat* (2016.07.09.) <https://www.szombat.org/politika/vallasszabadsag-jogi-szemszoglobol> [letöltve: 2021.09.24.]

¹⁷ 2021 szeptembere

¹⁸ A Bíróság C-426/16. sz. *Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen VZW* és társai ügyben hozott ítélete, 2018. május 29.

¹⁹ A Bíróság C-497/17 sz. *Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs* ügyben hozott ítélete, 2019. február 26.

²⁰ C-336/19. sz. ügy, főtanácsnoki indítvány, para. 13.

²¹ A Bíróság C-189/01. sz., *Jippes* ügyben hozott ítélete, 2001. július 12.

²² Michal Bobek főtanácsnoki indítványa a C-592/14 sz., *European Federation for Cosmetic Ingredients k. Secretary of State for Business, Innovation and Skills* ügyben, 2016. március 17, paras. 20-21; A Bíróság C-355/11 sz. *G. Brouwer* ügyben hozott ítélete, 2012. június 14.

²³ *Micaela Lottini – Michele Giannino: Slaughtering without Pre-Stunning and EU Law on Animal Welfare: The Particular Case of Organic Production. European Food and Feed Law Review*, 14 (2019) 6., 502-511. o.

*státusszal bírnak az uniós jogban: egyrészt: érző lényeknek tekinthetők, amely alapján korlátozott jogi védelem illeti meg őket. Másrészt: árúnak minősülnek, mivel pénzbeli értékkel bírnak, és tranzakció tárgyát képezhetik.*²⁴ – Hasonlóképpen, mint a magyar törvényi szabályozásban.²⁵

A Centraal Israëlitisch Consistorie van België ügy kiinduló pontja az 1986. augusztus 14-én a flamand régió törvényhozása által elfogadott „az állatok védelméről és kíméletéről szóló törvényt”²⁶ módosító, 2017. július 7-én elfogadott és 2019. január 1-én hatályba lépett rendelet (a továbbiakban: a megtámadott rendelet) *belga alkotmánybíróság (Grondwettelijk Hof)* általi felülvizsgálata volt. A törvény 16. cikk (1) bekezdésének első albekezdése a módosítást megelőzően azt a kötelezettséget írta elő, hogy (i) a vágásra csak az állat elkábítását követően, illetve (ii) vis maior esetén a legkevesebb fájdalmat okozó módon kerülhet sor. A szóban forgó cikk (2) bekezdése ugyanakkor pontosította, hogy ettől eltérően, ez a kötelezettség nem vonatkozik „a vallási szertartások által előírt vágásra”. *Az említett módosító rendelet a flamand régió vonatkozásában megszüntette ezt a kivételt.* A módosított törvény 15. cikk (2) bekezdése értelmében az állatok vallási szertartásokhoz megkövetelt különleges módszerekkel történő levágása során a kábításnak visszafordíthatónak kell lennie, és a kábítás nem okozhatja az állat halálát.²⁷

A jogalkotó szándékát *a rendelet előkészítő anyagai alapján* érdemes megvizsgálni. E dokumentumok világossá teszik, hogy *a reform célja az volt, hogy a törvényi szabályozás egyszerre biztosítsa, az állatok fölösleges szenvedéstől való megkímélését és a vallási előírások lehető legteljesebb körű tiszteletben tartását.* E helyütt érdemes emlékeztetni a kóser és a halál vágás közötti lényeges eltérésre: *míg a kóservágás esetén az állat bármiféle előzetes kábítása egyértelműen és egységesen tiltott, az iszlám jogtudósok megosztottak a kérdést illetően.*²⁸ E megosztottságnak két oka van: (i) az iszlám egyház kevésbé centralizált volta²⁹ és az a tény, hogy (ii) *az előzetes kábítás tilalmáról az iszlám semmilyen tilalmat nem*

²⁴ Katy Sowery: Sentient beings and tradable products: The curious constitutional status of animals under Union law. *Common Market Law Review*, 55 (2018) 1., 55-59. o.; See also: Rudolf Geiger – Daniel Erasmus Khan – Michael Kotzur (eds.): *European Union Treaties*. (München: C.H.Beck Hart: 2015) 225. o.

²⁵ Az állatok a magyar törvényi szabályozás (2013. évi V. törvény 5:14 § (3) bekezdés) értelmében dolognak számítanak: „A dologra vonatkozó szabályokat az állatokra a természetüknek megfelelő eltéréseket megállapító törvényi rendelkezések figyelembevételével kell alkalmazni.” Ennek dogmatikai vetületeit részletesen lásd: Szilágyi János Ede: VII. fejezet: Állatvédelmi jog. In: *Környezetjog II. kötet. Tanulmányok a környezetjogi gondolkodás köréből* (szerk: Szilágyi János Ede). Miskolc, Novotni Kiadó, 129-130.o.

²⁶ Wet betreffende de bescherming en het welzijn der dieren (Belgisch Staatsblad, 3 December 1986. p. 16382)

²⁷ C-336/19. sz. ügy, ítélet paras. 11-12

²⁸ Mustafa M. Farouk et al.: Halal and Kosher Slaughter Methods and Meat Quality: A Review. *Meat Science*, 98 (2014) 3., 505-519. o. ISSN 0309-1740; Lásd továbbá: Antonio Cuccurese et al.: Acceptability of Electrical Stunning and Post-Cut Stunning Among Muslim Communities: A Possible Dialogue. *Society & Animals*, 21 (2013) 5., 443-458. o. 10.1163/15685306-12341310.

²⁹ Lásd: Benyusz Márta – Pék Erzsébet – Marinkás György: Vallási diszkrimináció megnövekedése Európában és az arra adott állami válaszok I. Vallásszabadság a nyugat-európai állam-egyház modellekben. *Miskolci Jogi Szemle*, 15 (2020) 2., 148-173. o.

rögzít. Így amíg egyes iszlám jogtudósok arra az álláspontra helyezkednek, hogy az előzetes kábítás nem megengedett – mivel álláspontjuk szerint az előzetes kábítás esetén kétséges, hogy az állat halálát tisztán a kivérzés okozza és a kivérzés hatékonysága is kérdéses – addig mások szerint *az állat szenvedésének csökkentése egyenesen az iszlám által előírt kötelesség*.³⁰ A tudományos tények³¹ és a vallási előírások figyelembe vételével a jogalkotó választása az elektromos árammal történő kábításra, az ún. *elektronarkózisra*³² esett. *A szóban forgó kábítási módszer ugyanis nem okoz maradandó károsodást az állatban, a kiváltott hatás teljes mértékben visszafordítható: amennyiben az állat torkát időközben nem vágják el, az állat magához tér. Amennyiben pedig megtörténik a torok elvágása, úgy az állat halálát a kóser és a halal vágás szabályaival összhangban az állat kivérzése okozza, amelynek a hatékonysága – amint arra a jogalkotó rámutat – nem romlik az elektronarkózis eredményeként.*³³

Az alapügy felperesei által a Grondwettelijk Hof elé terjesztett kérelmükben előadott érvelést a főtanácsnok³⁴ öt pontban ismertette: (i) „A flamand jogalkotó megsértette az egyenlőség elvével és a hátrányos megkülönböztetés tilalmával összefüggésben értelmezett 1099/2009/EK rendeletet, mivel a zsidó és iszlám hívőket megfosztja az 1099/2009/EK rendelet 4. cikkének (4) bekezdésében szabályozott azon garanciától, amely szerint a rituális vágások nem tehetők függővé az előzetes kábításra vonatkozó feltételtől.” Ezen érvek további erősítéseként arra is hivatkoztak, hogy – állításuk szerint – az 1099/2009/EK rendelet 26. cikkének (2) bekezdésével ellentétesen a flamand törvényhozás nem tájékoztatta előzetesen és megfelelő időben az Európai Bizottságot a tervezett módosításról. (ii) „A flamand törvényhozás megsértette a vallásszabadságot, mivel a zsidó és iszlám hívők számára lehetetlenné teszi egyfelől azt, hogy a vallásuk előírásainak megfelelően vágjanak le állatokat, másfelől pedig azt, hogy az e vallási előírásoknak megfelelően levágott állatokból származó húst szerezzenek be.” (iii) „Álláspontjuk szerint a

³⁰ Az iszlám előírása ennek kapcsán a 17. *hadiszben* található, amely a zsidó megfelelőjével ellentétben expressis verbis rögzíti az állat kíméletnek követelményét: „[...] ha állatot vágtok, akkor szépen vágjátok le, élesítsétek meg késeiteket, és könnyítsetek állatokon levágásakor!” Shubail Mohamed Eisa: *An-Nawawi által gyűjtött Negyven hadisz. Fordítás és magyarázat*. Magyarországi Muszlimok Egyháza, 2008

³¹ Mustafa M. Farouk et al.: Halal and Kosher Slaughter Methods and Meat Quality: A Review. *Meat Science*, 98 (2014), Issue 3, 505-519. o. ISSN 0309-1740; A magyar nyelvű szakirodalmat illetően lásd: Bartosiewicz László – Csiky Gergely – Gyarmati János: Animal Welfare, Ethology and Housing Systems, 4 (2008) 3., 133 o.; Bartosiewicz László: Szívszorító hasonlóságok. *Gondolatok a rituális állatvágás kapcsán. Ókor: folyóirat az antik kultúrákról*, 13 (2014) 3., 77-81. o.; Berényi Máttyás: *A haszonállatok halal vágása, a rituális vágás élelmiszer-biztonsági kérdései, hatása a húsminőségre*. PhD értekezés. Debrecen, 2014, 63. o.

³² A módszer leírását lásd: Végh Ákos: *Állatokon végzett jólléti vizsgálatok és az elektromos kábítás mutatóinak összefüggései sertéseken*. PhD értekezés. Budapest, 2016, 73. o.

³³ A szerző e helyütt látja indokoltnak emlékeztetni arra az *Európai Élelmiszerbiztonsági Hatóság* (EFSA) által rögzített tényre, miszerint az állat „teljes kivérzetése” nem lehetséges tudományos értelemben, ugyanis a folyamat során mindig marad vér az állat ereiben. Lásd: EFSA, The welfare aspects of the main systems of stunning and killing applied to commercially farmed deer, goats, rabbits, ostriches, ducks, geese and quail. *The EFSA Journal* (2006) 326, 1-18. o.; EFSA, Welfare aspects of the main systems of stunning and killing the main commercial species of animals. *The EFSA Journal*, 45 (2004), 1-29. o.

³⁴ C-336/19. sz. ügy, főtanácsnoki indítvány, para. 34

flamand törvényhozás megsértette az állam és az egyház szétválasztásának elvét, mivel a megtámadott rendelet rendelkezései állítólagosan előírják a vallási szertartások végrehajtásának módját.” (iv) „A flamand törvényhozó megsértette a munkához és a foglalkozás szabad megválasztásához való jogot, a vállalkozás szabadságát, az áruk szabad mozgását és a szolgáltatásnyújtás szabadságát. A felperesek álláspontja szerint a vallásos hentesek számára lehetetlenné teszi foglalkozásuk gyakorlását [...] és [...] torzítják a versenyt [a törvény területi hatálya alá tartozó] régiók és az Európai Unió más olyan tagállamában található vágóhidak között, amelyben megengedett az állatok kábítás nélkül történő levágása.” (v) „A flamand törvényhozó megsértette az egyenlőség elvét és a hátrányos megkülönböztetés tilalmát.” A felperesek szerint *egyrészt*, „mert objektív indok nélkül azonos bánásmódban részesítik a zsidó és iszlám hívőket azokkal a személyekkel szemben, akikre nem vonatkoznak az élelmiszerekkel kapcsolatos különleges vallási előírások.” *Másrészt*, „mivel objektív indok nélkül eltérő bánásmódban részesítik azokat a személyeket, akik vadászati vagy horgászati tevékenység vagy kártevők elleni védekezés során ölnek le állatokat, és azokat a személyeket, akik a hagyományos vallási szertartások által előírt különleges vágási módszerek szerint ölnek le állatokat.”³⁵

A flamand és a vallon kormány ezzel szemben arra az álláspontra helyezkedett, hogy az 1099/2009/EK rendelet 26. cikke (2) bekezdése első albekezdésének c) pontja kifejezetten felhatalmazza a tagállamokat arra, hogy eltérjenek e rendelet 4. cikkének (4) bekezdésében foglalt rendelkezésektől.

A Grondwettelijk Hof az eljárás felfüggesztése és előzetes döntéshozatali eljárás kezdeményezése mellett döntött. *A tagállami bíróság három kérdést terjesztett a Bíróság elé.*³⁶

[1] Úgy kell-e értelmezni az [1099/2009 rendelet] 26. cikke (2) bekezdése első albekezdésének c) pontját, hogy megengedett a tagállamok számára, hogy – az e rendelet 4. cikkének (4) bekezdésében szabályozott kivételtől eltérve és az állatok kíméletének javítása céljából – olyan rendelkezéseket fogadjanak el, mint amelyeket a [megtámadott rendelet] előír, amelyek egyfelől előírják az állatok kábítás nélkül történő levágásának – vallási szertartás keretében végzett vágásra is vonatkozó – tilalmát, másfelől pedig olyan alternatív kábítási módszert léptetnek hatályba a vallási szertartás keretében végzett vágásra vonatkozóan, amelyek úgy vannak kialakítva, hogy a kábításnak visszafordíthatónak kell lennie, és az nem idézheti elő az állat halálát?

[2] Az előzetes döntéshozatalra előterjesztett első kérdésre adandó igenlő válasz esetén: ellentétes-e [a Charta] 10. cikkének (1) bekezdésével az 1099/2009 rendelet 26. cikke (2) bekezdése első albekezdésének c) pontja az előzetes döntéshozatalra előterjesztett első kérdés szerinti értelmezés esetén?

[3] Az előzetes döntéshozatalra előterjesztett első kérdésre adandó igenlő válasz esetén: ellentétes-e [a Charta] 20., 21. és 22. cikkével az 1099/2009

³⁵ Említést érdemel, hogy hasonló érvelés a skandináv országok által a számi őslakos népek számára garantált kivételek kapcsán is felmerült.

³⁶ C-336/19. sz. ügy, ítélet, para. 32

rendeletnek a 4. cikke (4) bekezdésével összefüggésben értelmezett 26. cikke (2) bekezdése első albekezdésének c) pontja az előzetes döntéshozatalra előterjesztett első kérdés szerinti értelmezés esetén, mivel a bizonyos vallási szertartások által előírt különleges vágási módszereknek alávetett állatok tekintetében csupán feltételekhez kötött kivételt írtak elő az állat kábítására vonatkozó kötelezettség alól (a 26. cikk (2) bekezdésével összefüggésben értelmezett 4. cikk (4) bekezdése), míg állatoknak vadászati, horgászati tevékenység, kulturális vagy sportesemények során történő leölésére vonatkozóan a rendelet preambulumbekendéseiben megjelölt okokból olyan rendelkezéseket írtak elő, amelyek szerint e tevékenységek nem tartoznak a rendelet alkalmazási körébe, illetve az állat leölése során történő kábítására vonatkozó kötelezettség hatálya alá (az 1. cikk (1) bekezdésének második albekezdése és (3) bekezdése)?”

A főtanácsnok az indítványában – az EUB kifejezett kérésére – kizárólag az első két kérdést elemezte és – saját mérlegelési jogkörében – az első két kérdés közötti szerves kapcsolatra tekintettel azokat együttesen válaszolta meg.³⁷

A főtanácsnok az előzetes megjegyzéseiben két fontos megállapítást tett: (i) cáfolta a felperesek azon állítását, hogy a belga törvényhozó nem tájékoztatta előzetesen és megfelelő időben az Európai Bizottságot. (ii) A C-243/19 sz. *A. kontra Veselibas Ministrija* ügyben³⁸ általa jegyzett főtanácsnoki indítványában írottakra, illetve az EJEB joggyakorlatára³⁹ emlékeztetve Gerard Hogan főtanácsnok arra az álláspontra helyezkedett, hogy „a világi bíróság nem dönthet a vallási ortodoxia kérdésében.”⁴⁰ Amint a főtanácsnok írta: „elegendő megemlíteni, hogy az iszlám és a zsidó hitnek egyaránt jelentős számú olyan követője van, aki az állat kábítás nélküli levágását egy szükségszerű vallási szertartás alapvető aspektusának tekinti.”⁴¹

A főtanácsnok az ügy érdemének vizsgálata során először az 1099/2009/EK rendelet 4. cikk (1) (4) bekezdését vetette alá elemzésnek. Ennek során idézte az EUB korábbi joggyakorlatát.⁴² A *Liga van Moskeeën* ügy kapcsán arra emlékeztetett, hogy az EUB ítélezési gyakorlata értelmében az EU Charta gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadságot védelemben részesítő 10. cikk (1) bekezdésében szereplő 'vallás' fogalma tágran értelmezendő, azaz magában foglalja mind a *forum internumot*, azaz a meggyőződés meglétének a tényét, mind pedig a *forum externumot*, azaz a vallási hit nyilvános kifejezésre juttatását.⁴³ Minderre tekintettel a fent említett ügyben az EUB arra a következtetésre jutott, hogy az EU Charta 10. cikk (1) bekezdésének a hatálya kiterjed az 1099/2009/EK rendelet 4. cikkének (4) bekezdése szerinti, a vallási szertartások által előírt különleges vágási módszerekre, mint amelyek a vallási hit nyilvános kifejezésre juttatásának részeként

³⁷ C-336/19. sz. ügy, főtanácsnoki indítvány, paras. 43, 45

³⁸ Gerard Hogan főtanácsnoki indítványa a C-243/19. sz. ügyben, 2020. április 30, para. 5

³⁹ „[...] az állam e bíróság ítélezési gyakorlatában meghatározott semlegességi és pártatlansági kötelezettsége [...] összeegyeztethetetlen a vallási hiedelmek jogosságának vizsgálatával kapcsolatos bármilyen állami jogkörrel.” Lásd: EJEB, *Vartic k. Románia*, ítélet, 2014. március 17., para. 34

⁴⁰ C-336/19. sz. ügy, főtanácsnoki indítvány, para. 47

⁴¹ C-336/19. sz. ügy, főtanácsnoki indítvány, para. 47

⁴² C-336/19. sz. ügy, főtanácsnoki indítvány, paras. 50-59 és az ott idézett EUB joggyakorlat.

⁴³ A *forum internum* és *externum* közötti különbséget illetően részletesen lásd: Morini i.m. 2010

értelmezendők. Ugyanakkor – amint arra a főtanácsnok emlékeztetett – a *Liga van Moskeeën* ügyben az EUB által tett megállapítások alapján a rendelet 4. cikkének (1) bekezdésével összhangban a (4) bekezdés hatálya alá tartozó vágás esetében „előírhatók olyan, az alkalmazásukat illetően semleges és hátrányos megkülönböztetéstől mentes műszaki feltételek vagy előírások, amelyek a leölés időpontjában az állat szenvedésének minimalizálására [...] irányulnak.”⁴⁴ Mindezzel összhangban van az EUB az *Œuvre d'assistance* ügyben hozott ítélete,⁴⁵ amelyben a Bíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy „az 1099/2009 rendelet 4. cikkének (4) bekezdésében szereplő eltérés nem halad[hat]ja meg azt a mértéket, amely a vallásszabadság tiszteletben tartásának biztosításához feltétlenül szükséges.”⁴⁶

A főtanácsnoki indítvány különösen értékes – és így külön kiemelését érdemlő – része⁴⁷ az, amelyben a főtanácsnok felhívja a figyelmet az 1099/2009/EK rendelet 4. cikk (1) bekezdése és a (4) bekezdés szövegezéséből eredő jogértelmezési bizonytalanságra. Míg előbbi a főtanácsnok szerint „szigorú megfogalmazást” alkalmaz, addig a (4) bekezdésében szereplő „a vallási szertartások által előírt különleges vágási módszereknek alávetett állatokra” kifejezés „az eltérést nem köti semmilyen konkrét vagy különös korláthoz, azt a követelményt leszámítva, hogy a szóban forgó vágást vallási szertartás írja elő, és azt vágóhídon kell elvégezni.” Következésképpen a (4) bekezdés szövegezése „homályos, így tág értelmezést tesz lehetővé az állatok jóllétének rovására.” – A Bíróság ítélete mindezen hiányosságot figyelmen kívül hagyja.

Az ügy érdemének főtanácsnok általi vizsgálata során a második – részletesebb elemzésnek alávetett rész – az 1099/2009/EK rendelet 26. cikk (2) bekezdés első albekezdésének C) pontja volt. A szóban forgó jogszabályhely lehetővé teszi, hogy a tagállamok olyan nemzeti szabályokat fogadjanak el, amelyek célja az e rendeletben foglaltaknál nagyobb fokú védelem biztosítása az állatoknak a leölés időpontjában, többek között az állatoknak a 4. cikk (4) bekezdése szerinti levágása és a kapcsolódó műveletek során. Amint arra a főtanácsnok emlékeztetett: „[a szóban forgó jogszabályhely] általános megfogalmazása nem értelmezhető akként, hogy az kiüresíti a 4. cikk (4) bekezdésének különös rendelkezéseit.”⁴⁸ A főtanácsnok felhívta a figyelmet, hogy a szigorúbb nemzeti szabályozás elfogadásának feltétele, hogy „a szóban forgó vallási szertartás 'lényege', nevezetesen a vallási célú vágás nem sérül.”⁴⁹ A főtanácsnok az indítványában példákat is sorol a megengedhető korlátozásokra, amelyek a következők: (i) képzett állatorvos jelenlétének előírása, (ii) a levágás e különleges formáját végző személy megfelelő képzettségére vonatkozó előírás, illetve (iii) a használt kés fajtájára, méretére és élességére vonatkozó szabályok. A főtanácsnok szerint az állatok kábítás nélkül történő levágásnak tilalma azonban nem tekinthető ilyen intézkedésnek. A főtanácsnoki

⁴⁴ C-336/19. sz. ügy, főtanácsnoki indítvány, para. 58 és az ott hivatkozott *Liga van Moskeeën* ügy (C-426/16. sz. ügy) 56. pontja

⁴⁵

⁴⁶ C-336/19. sz. ügy, főtanácsnoki indítvány, para. 58 és az ott hivatkozott *Œuvre d'assistance* ügy (C-497/17. sz. ügy), para. 48-50 pontja

⁴⁷ C-336/19. sz. ügy, főtanácsnoki indítvány, paras. 60-65

⁴⁸ C-336/19. sz. ügy, főtanácsnoki indítvány, para. 67

⁴⁹ C-336/19. sz. ügy, főtanácsnoki indítvány, para. 72

*vélemény addig világos és koherens logikája e ponton megbicsaklani látszik: a főtanácsnok adós marad annak megindokolásával, hogy az állatok kábítás nélküli levágásnak tilalmát miért nem tartja megengedhetőnek az uniós jog alapján.*⁵⁰ Ehelyett a főtanácsnoki indítvány 76. pontja alapján az olvasónak be kell érnie annyival, hogy a főtanácsnok szerint „nem vezet eredményre az azzal kapcsolatos találgatás, hogy a tagállamok milyen típusú intézkedéseket fogadhatnak el jogszerűen” illetve, hogy „a Bíróságnak nem feladata, hogy tanácsadói véleményt adjon e kérdésben.”⁵¹ Ez utóbbit már a főtanácsnoki indítvány 47. pontjában tett kijelentés is előrevetítette, miszerint „a világi bíróság nem dönthet a vallási ortodoxia kérdésében.” Gondolatait összefoglalva, a főtanácsnok az indítványának 76. pontjában kijelentette, hogy „Egyszerűen elegendő megjegyezni, hogy e jogkör nem terjed ki a kábítás nélküli, vallási célú vágás megtiltására, ahogyan azt a flamand jogalkotó a jelen eljárásban előirányozta.”

A jelen cikk írója szerint a főtanácsnok e helyütt egyszerűen lesöpörte az asztalról a visszafordítható előzetes kábítással végzett vágás mellett szóló tudományos érveket arra hivatkozva, hogy vallási kérdésekben világi bíróság nem dönthet. Jóllehet a cikk írója is úgy véli e kérdéseket elsősorban társadalmi és politikai vita keretében kell eldönteni, amennyiben azonban az ügy a bíróság elé kerül, a bírák – és adott esetben a főtanácsnok – nem tehetik meg, hogy megtagadják az ügy lényegi részének elbírálását. Azonban még ennél is súlyosabb problémaként értékeli a szerző, hogy *a főtanácsnok önkényesen szelektált az uniós jogi rendelkezések között és önkényesen értékelte azokat a mérlegelés során.* A főtanácsnok – amint arra a *Eurogroup for Animals*⁵² által jegyzett *Amicus Curiae Brief* is felhívja a figyelmet – a következtetései megformálása során nem vette figyelembe, hogy az állatok rituális szabályok szerinti levágása terén *az uniós jogalkotó szándékosan csak részleges harmonizációt hajtott végre.* Ezt támasztja alá az EUMSZ. 13. cikke által rögzített kitétel miszerint „[...] a tagállamok teljes mértékben figyelembe veszik az állatok, mint érző lények kíméletére vonatkozó követelményeket, miközben tiszteletben tartják a tagállamok – különösen a vallási szertartásokra, kulturális hagyományokra és regionális örökségre vonatkozó – jogszabályi vagy közigazgatási rendelkezéseit és szokásait [...]” Továbbá az 1099/2009/EK rendelet (18) preambuláris bekezdés értelmében is bizonyos szintű szubszidiaritás marad a tagállamoknál az állatok levágására vonatkozó intézkedések bevezetése kapcsán. A rendelet 26. cikk (2) bekezdés c) pontja értelmében a tagállamok „elfogadhatnak olyan nemzeti szabályokat, amelyek célja az e rendeletben foglaltaknál nagyobb fokú védelem biztosítása az állatoknak a leölés időpontjában: [...] az állatoknak a 4. cikk (4) bekezdése szerinti levágása és *a kapcsolódó műveletek*⁵³ során.” Utóbbit a rendelet 2. cikk b) pontja úgy definiálja, mint: „olyan műveletek, amelyeket a leöléssel összefüggésben, annak helyszínén végeznek el úgy, mint az állatok kezelése,

⁵⁰ Azt illetően már valamivel részletesebb indokolást ad a főtanácsnok, hogy a kóser és halal szabályoknak megfelelő hús behozatalának korlátozatlansága – az EJB Cha'are Shalom ítéletében rögzítettekkel szemben – miért nem megfelelő garancia a vallásgyakorlás szabadságának érvényesülése vonatkozásában. Lásd C-336/19. sz. ügy, főtanácsnoki indítvány, paras. 82-87

⁵¹ C-336/19. sz. ügy, főtanácsnoki indítvány, para. 76

⁵² Eurogroup for Animals: i.m. 4-5. o.

⁵³ Kiemelés a szerzőtől

elhelyezése, féken tartása, *elkábítása*⁵⁴ és elvéreztetése.”

E hiányosságok különösen fájók arra való tekintettel, hogy – amint azt a szerző fentebb említette – a főtanácsnoki indítvány több értékes megállapítást is tartalmaz, ideértve az 1099/2009/EK rendelet szövegezésében fellelhető – az állatvédelmi szempontok érvényesülését hátrányosan érintő – inkonzisztenciákat. További hiányosság, hogy bár *a főtanácsnok az indítványban maga is felismeri és elismeri az EUMSZ. 13. cikkéből eredő tagállami jogokat és kötelezettségeket, helytelen következtetéseket von le azokból.* Amint a főtanácsnok írja: „az 1099/2009 rendelet 4. cikkének (1) bekezdése a rendelet sarokköve, amely tükrözi és konkrétan kifejezi az Unió és a tagállamok EUMSZ 13. cikk első részén alapuló azon *egyértelmű kötelezettségét*,⁵⁵ hogy teljes mértékben figyelembe vegyék az állatok mint érző lények kíméletére vonatkozó követelményeket [...]” illetve, hogy „[...] az uniós jogalkotónak valódi súllyal és jelentőséggel kell felruháznia az állatok jóllétének az EUMSZ 13. cikk által előírányzott védelmét.”⁵⁶

A fenti bekezdésben írottakkal ellentétesen a főtanácsnok a Bíróságnak tett javaslatában arra a következtetésre jutott, hogy: „Az állatok leölésük során való védelméről szóló, 2009. szeptember 24-i 1099/2009/EK tanácsi rendelet 26. cikke (2) bekezdése első albekezdésének az e rendelet 4. cikkének (1) és (4) bekezdésével összefüggésben értelmezett c) pontját – az Európai Unió Alapjogi Chartájának 10. cikkére és az EUMSZ 13. cikkre tekintettel – úgy kell értelmezni, hogy a tagállamok nem fogadhatnak el olyan szabályokat, amelyek egyfelől előírják az állatok kábítás nélkül történő levágásának – vallási szertartás keretében végzett vágásra is vonatkozó – tilalmát, másfelől pedig olyan alternatív kábítási módszereket léptetnek hatályba a vallási szertartás keretében végzett vágásra vonatkozóan, amelyek a kábítás visszafordítható jellegén és azon a feltételen alapulnak, hogy a kábítás nem idézheti elő az állat halálát.”⁵⁷

A Bíróság a főtanácsnok által vizsgált első két kérdés kapcsán teljesen ellentétes végkövetkeztetést vont le, jelesül arra az álláspontra helyezkedett, hogy: „Az állatok leölésük során való védelméről szóló, 2009. szeptember 24-i 1099/2009/EK tanácsi rendelet 26. cikke (2) bekezdése első albekezdésének az EUMSZ 13. cikkel és az Európai Unió Alapjogi Chartája 10. cikkének (1) bekezdésével összefüggésben értelmezett c) pontját úgy kell értelmezni, hogy azzal nem ellentétes az olyan tagállami szabályozás, amely a vallási célú vágás keretében olyan kábítási eljárást ír elő, amely visszafordítható és nem alkalmas az állat halálának előidézésére.”⁵⁸

Tekintettel arra, hogy az eltérő döntés alapvetően a főtanácsnok által is felhozott érvek eltérő súlyozásán alapul, a szerző e helyütt a szóban forgó különbségek ismertetésére épít.

Az egyik különbség, hogy *a Bíróság nagyobb hangsúlyt fektetett* – az EUMSZ 13. cikkével együtt olvasott – *EU Charta 52. cikkének (1) és (3) bekezdésében rögzítettek*

⁵⁴ Kiemelés a szerzőtől

⁵⁵ Kiemelés a szerzőtől

⁵⁶ C-336/19. sz. ügy, főtanácsnoki indítvány, para. 52

⁵⁷ C-336/19. sz. ügy, főtanácsnoki indítvány, para. 88

⁵⁸ C-336/19. sz. ügy, ítélet, para. 96

értvényesülésére. A Bíróság e helyütt a Gebhard-tesztet⁵⁹ alkalmazta. Amint a Bíróság rámutatott: (i) a vallás kifejezésre jutásához való jog gyakorlásának a jelen ítélet 55. pontjában leírt korlátozását az EU Charta 52. cikk (1) bekezdése értelmében vett törvény írja elő. (ii) A vallási célú vágásra vonatkozó nemzeti szabályozás az állat előzetes kábításának kötelezettsége mellett azt is megköveteli, hogy a kábításnak visszafordíthatónak kell lennie és nem okozhatja az állat halálát. Mindez a Bíróság értékelésében azt jelenti, hogy az ilyen nemzeti szabályozásból eredő beavatkozás csupán az említett vágásból álló sajátos szertartás szerinti cselekmény egyik aspektusát korlátozza, de nem tiltja meg azt. Következésképpen a rendelkezés tiszteletben tartja az EU Charta 10. cikkének lényeges tartalmát. (iii) Az EUB álláspontja szerint a flamand jogalkotó szándéka, azaz az állatok fölösleges szenvedéstől való megvédése és a jólétük védelme – az EUB szóhasználatában az állatok kímélete –, mind a Bíróság ítélezési gyakorlata,⁶⁰ mind az EUMSz. 13. cikke alapján az Unió által elismert, általános érdekű célkitűzés. (iv) Az EUB szerint a flamand törvény megfelel az arányosság követelményének. Ez utóbbi állítást a Bíróság több szempont alapján tartja megalapozottnak: (iv/a) a fentebb kifejtettek szerint az EU Charta 52. cikk (3) bekezdése értelmében az EJEE rendelkezései megfelelően figyelembe veendőek. Amint arra az EUB emlékeztet, az EJEB joggyakorlata⁶¹ alapján az állam az EJEE 9. cikkének alkalmazási körében főszabály szerint széles mérlegelési jogkörrel rendelkezik. A mérlegelési jogkör 'szélessége' azonban nem kizárólag az EJEB joggyakorlatából adódik, hanem abból is, hogy Unió szinten nem létezik egyértelmű konszenzus az 1099/2009/EK rendelet által szabályozott tárgykör vonatkozásában. Az uniós jogalkotó nem véletlenül rögzítette a rendelet (18) preambulum bekezdésében, hogy a tagállamok számára „bizonyos fokú szubszidiaritást” kell hagyni a kérdést illetően. Hasonlóképpen a rendelet 4. cikk (1) és (4) bekezdés közötti különbség – amelyre a főtanácsnok külön is felhívta a figyelmet –, illetve 26. cikk (2) bekezdés c) pontja által biztosított kivétel lehetősége is e tagállami eltérések kezelése végett került bele a rendelet szövegébe.⁶² (iv/b) Az EJEE-hez hasonlóan az EU Charta is 'élő eszköz' ('living instrument'), „amelyet az aktuális életkörülmények és a demokratikus államokban napjainkban uralkodó felfogás fényében kell értelmezni [...] így figyelembe kell venni a tagállamokban mind társadalmi, mind jogalkotási szempontból bekövetkezett érték- és fogalomváltozásokat. Az állatjólét, mint olyan érték, amelynek a mai demokratikus társadalmakban évek óta egyre növekvő jelentőséget tulajdonítanak.”⁶³ Természetesen az állatvédelem és vallási hagyományok egymással szembeni értékelése társadalmaként eltérő lehet. Amint azonban arra az EUB rámutatott, a flamand jogalkotó előzetesen közéleti vita tárgyává tette a jogszabály módosítást és figyelembe vette az állatok védelmével kapcsolatos közvélekedést.⁶⁴ (iv/c) A tudomány jelenlegi állása és az annak alapján kialakult tudományos konszenzus

⁵⁹ A Bíróság C-55/94. sz. Gebhard-ügyben 1995. november 30-án hozott ítélete, para. 37

⁶⁰ Lásd a C-336/19. sz. ügy, ítélet, 63. pontjában idézett ügyeket.

⁶¹ Lásd: EJEB, SAS kontra Franciaország ügy, ítélet, 2014. július 1.

⁶² C-336/19. sz. ügy, ítélet paras. 64-71

⁶³ C-336/19. sz. ügy, ítélet, para. 77

⁶⁴ C-336/19. sz. ügy, ítélet, para. 79

értelmében „az előzetes kábítás az optimális eszköz az állat szenvedésének csökkentésére a leölés során.”⁶⁵ Ez utóbbi megállapítást az 1099/2009/EK rendelet (6) preambulum bekezdésében hivatkozott EFSA állásfoglalások is alátámasztják.⁶⁶ *Amint a Bíróság rámutatott, a flamand jogalkotó megfelelően súlyozta egymással szemben az állatvédelmi szempontokat és a vallásszabadság érvényre jutásának követelményét, amikor az állat vágás előtt történő kábítására olyan eljárást írt elő, amely tudományosan is bizonyítottan teljesen visszafordítható eredménnyel jár – azaz nem okozza az állat halálát –, másrésztől szintén tudományosan bizonyítottan nem befolyásolja hátrányosan az állat kivérzését, azaz megfelelően figyelembe vette a vonatkozó vallási előírásokat.* (iv/d) A flamand törvény – a rendelet 26. cikk (4) bekezdésével összhangban – *a behozatalt nem tiltja és nem is korlátozza állatvédelmi szempontból sem más tagállamokból sem harmadik országokból.*⁶⁷ Jóllehet ezen megállapítás összhangban van az EJEB Cha'are Shalom ve Tsedek kontra Franciaország ügyében hozott többségi döntéssel, az EUB a főtanácsnok indítványával⁶⁸ ellentétesen – és a cikk szerzőjének álláspontja szerint tévesen – nem szentelt figyelmet annak a ténynek, hogy a más tagállamokból vagy harmadik országokból érkező húsellátmányok adott esetben akadozhatnak. A lehetséges akadozás oka *egy részről* az egyes államok által a kóservágással előállított húsról bevezetett vagy bevezetni tervezett export tilalmak,⁶⁹ *más részről* az olyan nem várt vis maior események, mint a COVID-19 járvány.⁷⁰

A harmadik – a főtanácsnok által az EUB kérésére nem elemzett – kérdéssel az előterjesztő bíróság lényegében arra kereste a választ, hogy *érvényes-e az 1099/2009/EK rendelet 26. cikk (2) bekezdés c) pontja, tekintettel arra, hogy – az alapügy felperesei szerint – a szóban forgó jogszabályhely ellentétes a Charta 20, 21, 22 cikkeivel, mivel egyenlőtlen bánásmódot valósít meg.* Az alapügy felperesei mindezen állításukat azzal indokolták, hogy az előzetes kábítás nélkül végzett leölést csak a vallási célzattal végzett vágás esetén teszi kötelezővé, míg az állatok vadászati

⁶⁵ C-336/19. sz. ügy, ítélet, para. 72

⁶⁶ C-336/19. sz. ügy, ítélet, paras. 72-76

⁶⁷ C-336/19. sz. ügy, ítélet, para. 78.

⁶⁸ Lásd a C-336/19. sz. ügyhöz fűzött főtanácsnoki indítvány 82-87. pontját.

⁶⁹ Kayleigh Lewis: Netherlands bans export of kosher and halal meat to 'minimise' negative effects on animal welfare. Martijn van Dam, Netherlands' junior minister for economic affairs, hopes new measures minimising 'ritual slaughter' will reduce animal suffering. *Independent* (18 February 2016) <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/netherlands-bans-export-kosher-and-halal-meat-minimise-negative-effects-animal-welfare-a6881406.html> [letöltve: 2021.09.24.]; Aaron Reich: Poland postpones kosher meat export ban till 2025. *The Jerusalem Post* (14 October 2020) <https://www.jpost.com/diaspora/poland-postpones-kosher-meat-export-ban-till-2025-645717> [letöltve: 2021.09.24.]

⁷⁰ Marinkás György: A Covid-19 járvány európai uniós kezelése a „hatáskörök hálója”, avagy a rejtett hatáskörök révén (Megjelenés tervezett helye és ideje: *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Juridica et Politica*, 2021) a kézirat lektorált változata elérhető: <https://drive.google.com/file/d/11UWtJ0tcuo6o7w3-q6THjEM3QIn1Zm45/view?usp=sharing> [letöltve: 2021. 09. 24.]; Lásd továbbá: Ungvári Álmos – Hojnyák Dávid: Az Európai Unió egyes tagállamainak koronavírus-járványra adott válasza, különös tekintettel a vizsgált államok által bevezetett különleges jogrendi szabályozásra. *Miskolci Jogi Szemle*, XV (2020) 1., 122-138. o.; a COVID-19 járvány vallásszabadságra gyakorolt hatását illetően lásd: Ungvári Álmos: A koronavírus-járvány hatása a szabad vallásgyakorlás jogára a Visegrádi Együttműködés államaiban. (Megjelenés tervezett helye és ideje: *Keresztény Jogakadémia*, 2021)

és halászati tevékenységek körében vagy kulturális és sportesemények keretében történő leölése esetében nem tartalmaz ugyanilyen előírást.⁷¹

Amint az EUB a joggyakorlatát felidézve emlékeztetett, „a hátrányos megkülönböztetés tilalma csupán az egyenlőség általános elvének konkrét kifejeződése, amely az uniós jog alapelveinek részét képezi, és hogy ezen elv megköveteli, hogy az összehasonlítható helyzeteket ne kezeljék eltérő módon, illetve hogy az eltérő helyzeteket ne kezeljék egyenlő módon, kivéve, ha az ilyen bánásmód objektíven igazolható.”⁷² A Bíróság ennek fényében vetette vizsgálat alá az 1099/2009/EK rendelet 1. cikk (3) bekezdését, amelynek értelmében a „rendelet nem alkalmazandó, a) amennyiben az állatok leölésére: [...] ii. vadászati vagy hobbihorgászati tevékenység során; iii. kulturális vagy sportesemények során kerül sor [...]”.⁷³

*Az EUB összesen négy megállapítást tett ennek kapcsán, amely közül a szerző az első kettőt ismerteti, mint álláspontja szerint releváns és 'perdöntő' érveket. A Bíróság első megállapítása a kérdésben, hogy a rendelet 2. cikk h) pontja „kulturális vagy sportesemények” fogalmát úgy definiálja, mint „lényegében vagy túlnyomórészt régen meggyökeresedett kulturális hagyományok vagy sportesemények [...], amelyek nem kerül sor hús vagy más állati termékek előállítására, vagy [...] mértéke [...] elhanyagolható és gazdaságilag jelentéktelen [...]”.*⁷⁴ Ennek kapcsán a Bíróság idézte a rendelet (16) preambulum bekezdését, amelynek értelmében *e tevékenységek nem érintik az állati eredetű termékek piacát, és amelyek végzését nem termelési célok indokolják.* Következésképpen a Bíróság értelmezése szerint a kulturális és sportesemény nem tekinthető a rendelet 1. cikk (1) bekezdése értelmében vett élelmiszer-előállítási tevékenységnek. *Másodszor – amint arra az EUB felhívta a figyelmet – a rendelet (14) preambulum bekezdése is elismeri a vadászati vagy hobbihorgászati tevékenységek esetében a leölés körülményei nagyban eltérnek a haszonállatok leölésének a körülményeitől. Következésképpen, hacsak nem az a cél, hogy a vadászat és a hobbi horgászat fogalmát megfosszák az eredeti értelmétől, nem várható el, hogy azt előzetesen elkábított állatokon végezzék.*

A fenti megfontolásokra tekintettel *a Bíróság megállapította, hogy az uniós jogalkotó nem sértette meg a hátrányos megkülönböztetés tilalmát. Következésképpen nem merült fel olyan körülmény, amely érintené az 1099/2009/EK rendelet 26. cikk (2) bekezdés érvényességét.*⁷⁵

⁷¹ Amint az fentebb említésre került, hasonló érvelés már a skandináv országok által a számi népesség számára garantált kivételek esetében is felmerült.

⁷² C-336/19. sz. ügy, ítélet, para. 85; Lásd az ott hivatkozott C-117/76 és 16/77 sz. Ruckdeschel és társai ítélet, 1977. október 19. para. 7; lásd továbbá: a C-127/07 sz. ítéletet 2008. december 16., para. 23)

⁷³ C-336/19. sz. ügy, ítélet, para. 86

⁷⁴ C-336/19. sz. ügy, ítélet, para. 87

⁷⁵ C-336/19. sz. ügy, ítélet, para. 95

3. Összefoglaló gondolatok

Az ügy kapcsán felmerülő legfontosabb kérdés, hogy a teológiai érvekre, valamint arra való tekintettel, hogy a tudomány fejlődésének köszönhetően rendelkezésre állnak olyan kábitási eljárások, amelyek egyrészt teljes konformitásban állnak a vallási előírásokkal és másrészt bizonyítottan a jelenleg elérhető leghumánusabb módon lehetséges velük az állatok levágása, másképpen fogalmazva egyszerre képesek garantálni a vallási előírások és az állatjóléti szempontok érvényesülését hol található az egyensúlyi pont a két ellentétes érdek között? Azaz meddig terjedhet a vallásszabadság és mi az a pont, ahol igazolható a korlátozása állatjóléti megfontolásokból? A kérdés fordítva is feltehető, azaz meddig terjed az 'állatok joga' a jóléthez és hol található az a pont, ahol meg kell hajolnia az embert megillető vallásszabadságához való jog előtt? A szerző abban a szerencsés helyzetben van, hogy – ellentétben az EJEB, az EUB és a tagállami alkotmánybíróságok bírásaival – nem kell állást foglalnia e kérdésben. A szerző ugyanis tisztában van azzal is, hogy az állatjóléti intézkedések és a vallási előírások összeegyeztetése nem könnyű feladat és alapvetően nem egy világi bíróság feladata, ahogyan azt Gerard Hogan főtanácsnok is írta az indítványában.

A kérdést ugyanakkor végső soron társadalmi és politikai vita szintjén kell megtárgyalni és megtalálni az egyensúlyi pontot,⁷⁶ tekintve, hogy az EUB hatásköre csak az uniós jog értelmezésére és az érvényessége felőli döntésre terjed ki. Ennek megfelelően *a teológiai kérdések mellőzésével a jelen cikk szerzője szerint az elvégzett kutatás fő fókuszpontját képező ügy kapcsán – a főtanácsnoki indítvány és a Bíróság ítéletének összehasonlítása révén – az alábbi megállapítás tehető: összességében a vonatkozó EU jog értelmezése terén a Bíróság ítélete a főtanácsnoki indítványhoz képest egyértelműen koherensebb és nagyobb konformitást mutat az uniós jog egészével.* Azaz a szerző szerint az EUB helyesen állapította meg azt, hogy *a tagállamnak az uniós jog alapján jogában áll akár a vallásszabadság, akár az állatjóléti megfontolások irányába elmozdítania a mérleg nyelvét.* A szerző szerint e megállapítását a Bíróság koherensebb érveléssel támasztja alá, mint az indítványában ezzel ellentétes álláspontra helyezkedő főtanácsnok. Véleménye szerint ennek oka, hogy a Bíróság megfelelőbben mérlegelte és súlyozta egymással szemben a vonatkozó uniós jogi aktusokat és elveket. *A két talán legszembeötlőbb különbség a főtanácsnoki indítvány és az ítélet között, hogy az EUB nagyobb hangsúlyt fektet az EUMSz. 13. cikkének értékelésére és a főtanácsnoki indítvánnyal ellentétben alkalmazta a Gebhard-tesztet* annak megítélése során, hogy a tagállami intézkedés arányosnak tekinthető-e. A szerző szerint utóbbi elmaradása különösen szembeötlő a főtanácsnoki indítvány esetében és minden bizonnyal jelentős szerepe volt abban, hogy a Bíróság ítélete összességében az uniós jog megfelelőbb értelmezését adja. A szerző ezen állítását annak ellenére is fenntartja, hogy a fentebb írtak értelmében *a Bíróság ítélete is túri a kritikát egyrészt a külföldről*

⁷⁶ Ezen egyensúlyi pont a társadalom állatvédelemmel kapcsolatos attitűdjének változásával, illetve a társadalomban bekövetkező egyéb változások révén – ideértve a népesség etnikai, vallási összetételének és vallásosságának mértékében bekövetkező változásokat – eltolódhat egyik vagy másik irányba.

történő beszerzés kapcsán tett megállapításaival kapcsolatban, *másrésztől*, amiért a főtanácsnok indítványával ellentétben nem szentelt figyelmet az uniós szabályozás szövegezésének hiányosságaiból eredő jogértelmezési bizonytalanságra.

Irodalomjegyzék

- Agnieszka Skóra: *Religious slaughter of animals in light of the EU and in the Polish law*. Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie *Studia Prawnoustrojowe* 43/2019, 283-296. o. <https://doi.org/10.31648/sp.4637>
- Aleksandra Gliszcztyńska-Grabias – Wojciech Sadurski: Freedom of Religion versus Humane Treatment of Animals: Polish Constitutional Tribunal's Judgment on Permissibility of Religious Slaughter. *European Constitutional Law Review*, 11 (2015) 3., 596-608. o. <https://doi.org/10.1017/S1574019615000280>
- Andrea Pin – John Witte Jr.: Meet the New Boss of Religious Freedom: The New Cases of the Court of Justice of the European Union. *Texas International Law Journal*, 55 (2020) 2., 223-268. o.
- Anna Śledzińska-Simon: Ritual Animal Slaughter and Public Morality: a Comment on the Decision of the Polish Constitutional Tribunal. *Verfassungsblog*, 29 Januar 2015. <https://verfassungsblog.de/ritual-animal-slaughter-public-morality-comment-decision-polish-constitutional-tribunal/> [letöltve: 2021. 08. 21.]
- Anne Peters: De-humanisation? CJEU, Liga van Moskeeën en islamitische Organisaties Provincie Antwerpen on Religious Slaughter. *EJIL:Talk! Blog of the European Journal of International Law*. (June 26, 2018)
- Anne Peters: Religious Slaughter and Animal Welfare Revisited: CJEU, Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen. *Canadian Journal of Comparative and Contemporary Law*, 5 (2019), 269-298. o. <https://doi.org/10.5565/rev/da.472>
- Annemarike Stremmelaar – Leo Lucassen: *Antisemitism and Immigration in Western Europe Today. Is there a connection? The case of the Netherlands*. EVZ Foundation. <https://bisa.bbk.ac.uk/wp-content/uploads/2020/09/BBK-J5998-Pears-Institute-Reports-NETHERLANDS-COUNTRY-REPORT-180420.pdf> [letöltve: 2021. 09. 24.]
- Antonio Cuccurese et al.: Acceptability of Electrical Stunning and Post-Cut Stunning Among Muslim Communities: A Possible Dialogue. *Society & Animals*. 21 (2013) 5, 443-458. o. <https://doi.org/10.1163/15685306-12341310>
- Axl Campos Kaminski: The "Stunning" Reality Behind Halal Meat Production. *Environmental and Earth Law Journal*, 9 (2019), 32-54. o. Available at: <https://lawpublications.barry.edu/ejejj/vol9/iss1/2>. [letöltve: 2021. 09. 24.]
- Bartosiewicz László – Csiky Gergely – Gyarmati János: Emberiességi szempontok és a hagyományos állatvágás két példája. *Animal Welfare, Ethology and Housing Systems*, 4 (2008) 3., 130-149. o.
- Bartosiewicz László: Szívszorító hasonlóságok. *Gondolatok a rituális állatvágás kapcsán. Ókor: folyóirat az antik kultúrákról*, 13 (2014) 3., 77-81. o.
- Benyusz Márta – Pék Erzsébet – Marinkás György, Vallási diszkrimináció megnövekedése Európában és az arra adott állami válaszok I. Vallásszabadság a nyugat-európai állam-egyház modellekben. *Miskolci Jogi Szemle*, 15 (2020) 2., 148-173. o.
- Berényi Mátyás: *A haszonállatok halál vágása, a rituális vágás élelmiszer-biztonsági kérdései, hatása a húsmínőségre*. PhD értekezés. Debrecen, 2014, 63. o.
- Claudia Morini: Secularism and Freedom of Religion. *Israel Law Review*, 43 (2010) 3., 611-630. o. <https://doi.org/10.1017/S002122370000090X>

- Daniel Jütte: Tierschutz und Nationalsozialismus. Die Entstehung und die Auswirkungen des nationalsozialistischen Reichstierschutzgesetzes von 1933. *Didaktik Biologie*, 2 (2002), 167-184. o.
- Diego Lucci: Judaism and the Jews in the British Deists' Attacks on Revealed Religion. *Hebraic Political Studies*, 3 (2008) 2., 177-214. o.
- Editorial Comments: 'Not mastering the Treaties: The German Federal Constitutional Court's PSPF judgment', *Common Market Law Review*, 57 (2020) 4., 965-978. o.
- EFSA, *Opinion of the Scientific Panel on Animal Health and Welfare (AHAW) on a request from the Commission related to welfare aspects of the main systems of stunning and killing the main commercial species of animals*, 6 July 2014, <https://www.efsa.europa.eu/en/efsajournal/pub/45> [2021. 09. 24.]
- EFSA, Scientific Opinion on monitoring procedures at slaughterhouses for bovines. *The EFSA Journal*, 11 (2013) 12., 3460 <https://doi.org/10.2903/j.efsa.2013.3460>
- EFSA, The welfare aspects of the main systems of stunning and killing applied to commercially farmed deer, goats, rabbits, ostriches, ducks, geese and quail. *The EFSA Journal* (2006) 326, 1-18. o. <https://doi.org/10.2903/j.efsa.2006.326>
- EFSA, Welfare aspects of the main systems of stunning and killing the main commercial species of animals. *The EFSA Journal* (2004), 45, 1-29. o. <https://doi.org/10.2903/j.efsa.2004.45>
- EFSA, Welfare of pigs at slaughter. *The EFSA Journal*. 18 (2020) 6:6148 <https://doi.org/10.2903/j.efsa.2020.6148>
- Germana Salamano – Beniamino Cenci Goga: Religious slaughtering, animal protection and freedom of religion. *Industria Alimentari*, 53 (2015), 5-10. o.
- Gunter Heinz – Thinnarat Srisuvan: Guidelines for Humane Handling, Transport and Slaughter of Livestock. UN FAO RAP Publication 2001/4
- Harriet Sherwood: Religion: why faith is becoming more and more popular. *The Guardian* (27 August 2018) <https://www.theguardian.com/news/2018/aug/27/religion-why-is-faith-growing-and-what-happens-next> [letöltve: 2021.09.24.]
- John Witte Jr. – Andrea Pin: Faith in Strasbourg and Luxembourg? The Fresh Rise of Religious Freedom Litigation in the Pan-European Courts. *Emory Law Journal*, 70 (2021) 3., 587-661. o. Online elérhető: <https://scholarlycommons.law.emory.edu/elj/vol70/iss3/2> [letöltve: 2021. 09. 24.]
- Karen von Holleben et. al: Report on good and adverse practices – Animal welfare concerns in relation to slaughter practices from the viewpoint of veterinary sciences. *Dialrel Report*, 02/2010. Research done within the framework of the Dialrel Project: Religious slaughter, improving knowledge and expertise through dialogue and debate on issues of welfare, legislation and socio-economic aspects (European Union, FP6 Priority 5 "Food Quality and Safety")
- Katy Sowers: Sentient beings and tradable products: The curious constitutional status of animals under Union law. *Common Market Law Review*, 55 (2018) 1., 55-59. o.
- Krajnyák Enikő: A lelkiismereti és vallásszabadság vizsgálata az emberi jogi bíróságok joggyakorlatának tükrében. In: (szerk.) Vadászné Prof. Dr. Bognár Gabriella – Dr. Dabasi-Halász Zsuzsanna *Miskolci Egyetem Tudományos Diákköri Tanács*, XIII. kötet (2020). 93-101. o.
- Marinkás György: A Covid-19 járvány európai uniós kezelése a „hatáskörök hálója”, avagy a rejtett hatáskörök révén (Megjelenés tervezett helyet és ideje: *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Juridica et Politica*, 2021) a kézirat lektorált változata elérhető: <https://drive.google.com/file/d/11UWtJ0tuo6o7w3-q6THjEM3QIn1Zm45/view?usp=sharing> [letöltve: 2021. 09. 24.]

- Marinkás György: Az őslakos népek védelmének aktuális jogi kihívásai. Miskolc, Magyarország: Magánkiadás (2018), 404. o. ISBN: 9786150038445
- Marinkás György: Az őslakos népek védelmének aktuális jogi kihívásai. PhD értekezés. Miskolc, 2016. 406. o.
- Marinkás György: Cultural Rights as a Tool of Protecting the Rights of Indigenous Peoples. In: Szabó Marcell – Láncoș Petra Lea – Varga Réka (szerk.): *Hungarian Yearbook of International Law and European Law 2016* (Year of publication: 2017.), 15-38. o. <https://doi.org/10.5553/HYIEL/266627012016004001002>
- Marinkás György: Vallási diszkrimináció megnövekedése Európában és az arra adott állami válaszok II. Párhuzam a muszlimokat Európában érő – növekvő mértékű – diszkrimináció és a Közel-keleten a keresztények helyzete között. *Miskolci Jogi Szemle*, XVI. (2021) 1. szám 1. kötet, 52-75. o. <https://doi.org/10.32980/MJSz.2021.1.941>
- Martin Von Wenzlawowicz et al: Identifying reasons for stunning failures in slaughterhouses for cattle and pigs: A field study. *Animal Welfare*, 21 (2012) 1., <https://doi.org/10.7120/096272812X13353700593527>
- Micaela Lottini – Michele Giannino: Slaughtering without Pre-Stunning and EU Law on Animal Welfare: The Particular Case of Organic Production. *European Food and Feed Law Review*, 14 (2019) 6., 502-511. o.
- Michael F. Metcalf: Regulating Slaughter: Animal Protection and Antisemitism in Scandinavia, 1880-1941, *Patterns of Prejudice*, 23 (1989) 3, 32-48. o. <https://doi.org/10.1080/0031322X.1989.9970018>
- Michael Lipka – Conrad Hackett: *Why Muslims are the world's fastest-growing religious group*. Pew Research Center (6 April 2017) <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/04/06/why-muslims-are-the-worlds-fastest-growing-religious-group/> [letöltve: 2021. 09. 24.]
- Mustafa M. Farouk et al.: Halal and Kosher Slaughter Methods and Meat Quality: A Review. *Meat Science*, 98 (2014) 3., 505-519. o. ISSN 0309-1740 <https://doi.org/10.1016/j.meatsci.2014.05.021>
- Pablo Lerner – Alfredo Mordechai Rabello: The Prohibition of Ritual Slaughtering (Kosher Shechita and Halal) and Freedom of Religion of Minorities. *Journal of Law and Religion*, 22 (2006) 1., 1-62. o. <https://doi.org/10.1017/S0748081400003210>
- Peter Berger: *The Desecularization of the World: The Resurgence of Religion in World Politics*. Eerdmans, Grand Rapids, 1999, 143. o.
- Robert J. Delahunty: Does Animal Welfare Trump Religious Liberty – The Danish Ban on Kosher and Halal Butchering. *San Diego International Law Journal*, 16 (2015) 2., 341-380. o. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2433789>
- Rosta Gergely: Szekularizáció? Deszekularizáció? Merre tart a vallási változás a világban? *Magyar Tudomány*, 180 (2019) 6., 792-803. o. <https://doi.org/10.1556/2065.180.2019.6.2>
- Rudolf Geiger – Daniel Erasmus Khan – Michael Kotzur (eds.): *European Union Treaties*. (München: C.H.Beck Hart: 2015) 225. o
- Salo W. Baron: The Jewish Question in the Nineteenth Century. *Journal of Early Modern History*, 10 (1938) 1., 51-65 o. <https://doi.org/10.1086/243495>
- Schanda Balázs – Csiziné Schlosser Annamária: Újabb fejlemények az Európai Emberi Jogi Bíróság vallásszabadsággal kapcsolatos gyakorlatában. *Iustum Aequum Salutare*, V. (2009) 2., 67–81. o.
- Scott N. Siegel: A new exodus? Explaining Jewish migration from Europe after the Cold War. *Journal of Modern Jewish Studies*, 17 (2018) 4., 416-433. o. <https://doi.org/10.1080/14725886.2018.1498154>
- Shubail Mohamed Eisa: An-Nawawi által gyűjtött Negyven hadisz. Fordítás és magyarázat. Magyarországi Muszlimok Egyháza, 2008

-
- Sira Abdul Rahman – Clive J. C. Phillips, Religion and Animal Welfare — An Islamic Perspective. *Animals*, 7 (2017) 2., 1-11. o. <https://doi.org/10.3390/ani7020011>
 - Stuart D. Rosen: Physiological insights into Shechita. *The Veterinary Record*, 154 (2004) 24., 759-65. o. <https://doi.org/10.1136/vr.154.24.759>
 - Szilágyi János Ede: VII. fejezet: Állatvédelmi jog. In: Szilágyi János Ede (szerk.): *Környezetjog II. kötet. Tanulmányok a környezetjogi gondolkodás köréből*. Miskolc, Novotni Kiadó, 2018, 214. o.
 - Temple Grandin – Joe M. Regenstein: Religious slaughter and animal welfare: A discussion for meat scientists. *Meat Focus International* 1994, 115-123. o. <https://www.grandin.com/ritual/kosher.slaugh.html> [letöltve: 2021. 09. 24.]
 - Ungvári Álmos – Hojnyák Dávid: Az Európai Unió egyes tagállamainak koronavírus-járványra adott válasza, különös tekintettel a vizsgált államok által bevezetett különleges jogrendi szabályozásra. *Miskolci Jogi Szemle*, XV (2020) 1., 122-138. o.
 - Ungvári Álmos: A koronavírus-járvány hatása a szabad vallásgyakorlás jogára a Visegrádi Együttműködés államaiban. (Megjelenés tervezett helye és ideje: *Keresztény Jogakadémia*, 2021)
 - Végh Ákos: *Állatokon végzett jólléti vizsgálatok és az elektromos kábítás mutatóinak összefüggései sertéseken*. PhD értekezés. Budapest, 2016, 73. o.
 - Vladimir Vecerek et al.: *The Impact of Deviation of the Stun Shot from the Ideal Point on Motor Paralysis in Cattle*. Multidisciplinary Digital Publishing Institute, 20 January 2020 <https://www.mdpi.com/2076-2615/10/2/280/pdf> [letöltve: 2021. 09. 24.] <https://doi.org/10.3390/ani10020280>
-
-